

Слово крізь музику

Микола Лисенко —

ЛІТЕРАТОР І КОМПОЗИТОР

Фрагменти листування, вірші та літературні
вподобання визначного композитора
й маловідомого літератора

«...На острові Хортиця... бачив я старожитнє селище, де була Січ, уся обкопана валом, а по йому подекуди кріпості земляні на чотири вугли; посередині ж zostались ями, де були колись курені, де жило колись славне товариство лицарське. Тепер тирса шумить, молочаєм та неплідною травою — чаполоччу, поросло усе те. Думи глибокі, безкраї будить у мене уся та обстановка глуха, степова. Серце і розум поривається поринати у ту далеку-далеку старовину, рідну, кривну старовину... Під впливом усього того [...] зайдеш собі куди-небудь у безлюдний яр. Дніпро оддалік видно, грушове дерево — дички ростуть, порозкидані подекуди. Ляжеш на посохлій траві степовій, задумаєшся; здається, от-от з-за гори з'явиться козак на коні, у червоному жупані, добре узброєний, і ждеш його, і піснею викликаєш, і жалем доймаєш, — нема, не іде...»

Ці рядки взято не з маловідомого твору Куліша, Чайковського чи, скажімо, Стороженка, а зі звичайного листа Миколи Віталійовича Лисенка, писаного на острові Хортиця 25 червня 1878 року.

Знайти фрагменти подібного характеру по Лисенкових листах можна безліч не лише серед описів природи. Місцевий побут Полтавщини, Лейпцига 1867–1868 років чи Галичини, прикметні зустрічі чи події закарбовуються, як правило, коротко, але словом емким, образним, розмови передаються жваво, колоритно — влучно підкреслено характерність мови кожного персонажа. Почитайте хоча б вибірково Лисенкове листування (а тепер маємо виданими вже понад 550 листів), і ви зрозумієте, що царська охранка, що півстоліття перечитувала чи не кожен лист Миколи Віталійовича, мала сенс, зазначаючи в «Сводке агентурных данных по Киеву» № 4322 від 8 квітня 1912 р.: «Лисенко по установке оказался литератор и композитор Николай Витальевич Лысенко...»

Звісно ж, цензорів і доглядачів мало обходила літературна якість Лисенкового епістолярію. Та яким іще чином могли вони охарактеризувати людину, у листуванні якої, особливо із зарубіжними (австрійськими) кореспондентами, значно більше йшлося про справи літературні, ніж про музику.

Обсяг музичної діяльності Миколи Лисенка доволі ретельно окреслено та досліджено: композитор, піаніст, фольклорист, хоровий диригент, музичний педагог, музично-громадський діяч. Додамо — корифей українського театру, як оперного, так і драматичного.

За окреслені ним самим 44 роки композитор Лисенко написав 11 завершених опер і оперет, музику до 15 драматичних вистав, близько

90 творів на вірші Т. Шевченка, 65 солослівів та 15 хорів на тексти різних авторів, 23 оркестрових та камерно-інструментальних твори й 69 – для фортепіано. Щодо народних пісень, то Лисенком видано їх понад 500, із них близько 150 – у хорових обробках. Крім того, опубліковано ряд серйозних фольклористичних праць, статей критичного й публіцистичного характеру. Цілком достатньо, щоб увійти в пантеон української та світової культури.

Що стосується Лисенка – так би мовити «літературного педагога» – визнаймо нарешті, що саме Миколі Віталійовичу завдячуємо появою славнозвісного гуртка «Молода література» або, як назвала його пізніше Леся Українка, «Плеяда молодих українських літераторів». Роль Лисенка, через зайнятість якого, за словами Лесі Українки, молодь відміняла свої зібрання, сором'язливо не наголошувалася літературознавцями: мовляв, до чого тут Лисенко, коли поруч були Старицький та Олена Пчілка!

Як драматург-лібретист М. Лисенко найяскравіше виявив себе в листуванні з І. Нечуєм-Левицьким, зокрема в докладному лібрето «Марусі Богуславки» (лист від 23 серпня 1874 року). Очевидно, що це узагальнення думок М. Драгоманова, М. Старицького, та узагальнення це робить саме Микола Лисенко й супроводжує повне лібрето концептуальними викладками в листах від 22 липня та 6 жовтня того-таки року.

Окремо стоїть виразний зразок Лисенкової етнографічної праці – колоритний запис розмови зі старенькою селянкою з с. Гребенів Васильківського повіту, що з нею зустрівся Лисенко 1876 року під час переїзду залізницею від Білої Церкви до Фастова. Подаючи цей запис, Микола Віталійович дбайливо передає мовні характеристики самої оповідачки та інших персонажів, нею описаних.

Сьогодні великий інтерес для мовознавців становить епістолярна спадщина Лисенка як представника того покоління української інтелігенції, яке саме тоді запроваджувало українську мову в побут та епістолярний обіг, формуючи новітній український правопис, хоча й вживаючи одночасно окремі елементи кулішівки, драгоманівки, та й російського правопису. У 1870-х роках Лисенко веде інтенсивний обмін думками з Драгомановим, Кониським тощо саме з питань новітніх тенденцій українського правопису.

Крім того, повернення в новому виданні листів М. Лисенка його орфографії, точніше навіть – орфоєпії, дає можливість хоча б частково уявити, як навіть сказала «почути», надзвичайну ритмічність та мелодійність Лисенкової побутової мови (через періодичну заміну столучника «і» або «и» на «й», вживання скорочених форм

написання окремих слів, своєрідної «ритмізованої» пунктуації, перенесення наголосів та ін.).

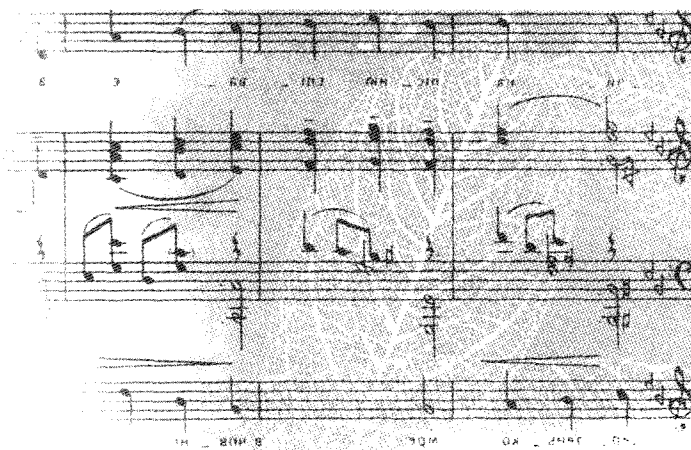
Вочевидь, саме це виняткове чуття мови давало сміливість 25-річному студенту Лейпцизької консерваторії робити ввічливі зауваження навіть одному з «апостолів» української літератури Пантелеймонові Кулішу.

«Ми, як бджоли на мед, кинулись до Вашого дорогого утвору. Притяженне він нам уподобавсь; така розумна і поважна передмова, що я тільки слинки ковтав. Я того вечора, наче дитина, радий був. [...] Де в котрих місцях яке поєдине слівце мені б манулося до свого табору рідного притягти, але не маю права. Слово древній я б змінив на прадавній; слово строге розуміння/строгое/я б змінив на наше слово суворе; слово насильно я сказав би силоміццю; подвигів – вчинків; слово видокруг/горизонт/я б ужив обрій, що його вживають у Харківщині, та ще перський замість персидський. Оце й усе, що на мій погляд знайшлося у великому жмути паперу.

Поділився я з Вами своєю думкою, а зміни-ти, боронь Боже, і не маю і не даю собі жодного права».

Це фрагмент із листа, написаного в Лейпцигу 28 липня 1869 року з приводу Кулішевого перекладу «Пісні пісень». Через чверть століття доля Лисенка знову перетнеться з долею творів Куліша. Можемо з певністю твердити, що без Лисенкової багаторічної праці в 1890-х роках довго не побачила б українська громадськість ані українського перекладу Біблії, ані Кулішевих перекладів Шекспіра.

Про це знову ж таки не прийнято було говорити в радянські часи: Лисенка й «композитором» подекуди визнавали з багатьма «але»... А тут ще й «літератор» – береться вчити видатних письменників... Адже в ряді листів до А. Вахнянина та І. Франка з приводу українських видань Біблії та п'єс Шекспіра Лисенко висловлює свої зауваження щодо перекладу окремих фрагментів, вживання певних слів та виразів. Очевидно, що головна причина цих мовознавчих екскурсів – бездоганне чуття мови, притаманне Лисенкові. Його мовна палітра надзвичайно багата. Окрім української та російської (побутової та канцелярської), листи його містять значні вкраплення латини, німецької, французької, польської, італійської,

навіть грецької та англійської! Що ж до української мови — зустрічаємо вишукано-літературну впереміш із суржилом спроби вживання галицької манери в листах до галичан, давні, діалектні та новостворені слова й вислови. Урешті довелося в новому виданні листів подати спеціальний словничок: невеличкий — на 263 позиції...

Завдяки згаданому вище більшість листів Миколи Лисенка є неоціненними зразками українського епістолярного жанру.

Натомість відомі нині опуси його довільного віршування не дають підстав говорити про поетичне обдаровання митця.

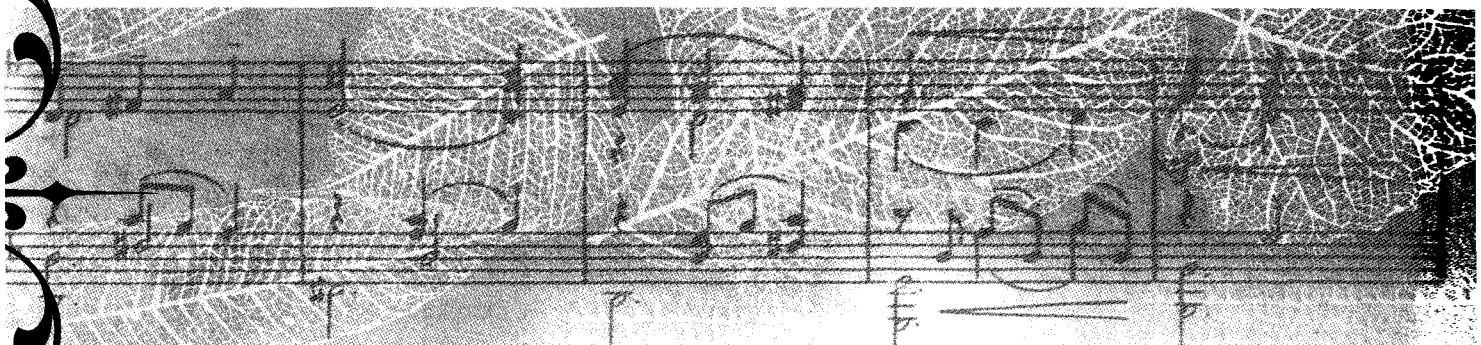
У Лейпцигу 25-річний Лисенко пише романтичний текст на честь коханої — Ольги О'Коннор: «Як стисне душу сум,/А серце туга та журба,/Я з дому мов з тюрми тікаю./Ти думаєш, то втіхи я/а чи людей шукаю?/Ні, Лесенько, тебе шукаю я»... Романс на ці вірші не було закінчено: вочевидь Лисенка-музику не вдовольнили можливості Лисенка-поета.

Додамо, що й наприкінці життя в листах до юної Інни Андріанопольської 64-річний Микола Віталійович знову намагається віршувати — і знову ж доволі невдало...

На диво безпомічною є й спроба такої собі патетичної стилізації в гуртовому листі-привітанні зі срібним весіллям, надісланому 1875 року старшим О'Коннорами з Петербурга. Хоч Ольга, Марія та Микола О'Коннори називають Лисенків витвір «торжественной одой Коли Кієвского», вважати його віршами взагалі немає підстав.

Краще стоїть справа з віршованою відповіддю на віршоване ж привітання 1892 р. від полтавців, власне — від Леоніда Глібова. Тут Лисенкові вдається витримати стиль Глібова, ритм, риму...

Кажуть, що кожну дитину при народженні огортає крилами ангел-охоронець. Крилами ангела, який схилився над колискою Миколи Лисенка, були Слово та Музика. А тим ангелом — народна пісня, яка не просто викохала Лисенка-музику, а була, мабуть, споконвіку закладена у генетичний код його роду. І з найперших творчих спроб спричинилася, визріла в його таланті в такий собі

біном — слово-музика. Лисенкові притаманне винятково тонке відчуття словесного відповідника музичному тексту й навпаки: у поєднанні з текстом музичним, з музичною ідеєю поетичне обдаровання Миколи Лисенка спалахує дивним вогнем.

Особливо точно висловив це І. Франко, підкресливши: «Між власними композиціями Лисенка, обік його опер і опереток, найкращі і найталановитіші його композиції до многих поезій Шевченка, в музикальність яких він вдумався глибше і зумів її віддати краще від усіх інших многочисленних композиторів, яких манила до себе Шевченкова муза».*

А Лисенко ж дозволяє собі подекуди перестановки, а то й підміни окремих слів у Шевченкових віршах, фактично непомітні в його втрахах: «Ой, Дніпре мій, Дніпре» («Гайдамаки» Спів Яреми), «Учітеся, брати мої» («І мертвим і живим...» тощо).

Виразним показником розуміння Лисенком співвідношення музичного й літературного тексту є «Жалібний марш, написаний до 27 роковин смерті Т. Шевченка» (1887–1888 рр.). Літературний текст цього твору був обумовлений музичним першоджерелом. Звернувшись із пропозицією створення тексту до 16-річної Лесі Українки, Микола Віталійович поставив її в чіткі ритмічні параметри, особисто подавши перші рядки: «Вмер батько наш, та й покинув нас, ох і сумний настав час...»

Із цього приводу згодом Климент Квітка у спогадах про Лесю Українку писав таке: «Від часу до часу і діячі чисто культурних напрямів напосідали на Лесю, щоб вона зробила те або друге, що було потрібно для даної хвилі. Так, наприклад, Леся часто з досадою, хоча і скритою в гумористичному тоні, згадувала, як вона в ранній молодості мусила написати по вказівках Лисенка текст до «Жалібного маршу», якого музика була написана раніше. Вказівки були настільки детальні, що, наприклад, до такої ноти треба було приточити склад з голосною «о», а на другий — з іншою

* Франко. І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. С. 191–192 3.07.1869; 26.09.1899.

дугою і т. д. Казала не раз [...], що то тільки дуже молодою і з незвичайної поваги до Лисенка вона згодилася на сю роботу, а тепер би –ізащо не згодилася...»

Очевидно, що Лисенко достатньо скептично ставився до своїх літературних можливостей. Та іноді його музична іпостась змушувала трокидатися іпостась літературну.

Варто принагідно пригадати історію створення Лисенком-композитором перлини романсової музики – циклу солоспівів на вірші Гейне. Плеядівці Леся Українка, Максим Славінський, Людмила Старицька-Черняхівська віддячили своєму духовному батьку вишуканими українськими переспівами з улюбленого Лисенкового німецького поета. Більше того – Микола Віталійович мав у деяких випадках можливість вибору з двох чи трьох талановитих варіантів. Але й тут прагнення найточнішого співпадіння музичного та словесного образів вилилося в унікальний випадок – текст солоспіву «У мене був коханий відний край» Лисенко перекладає сам.

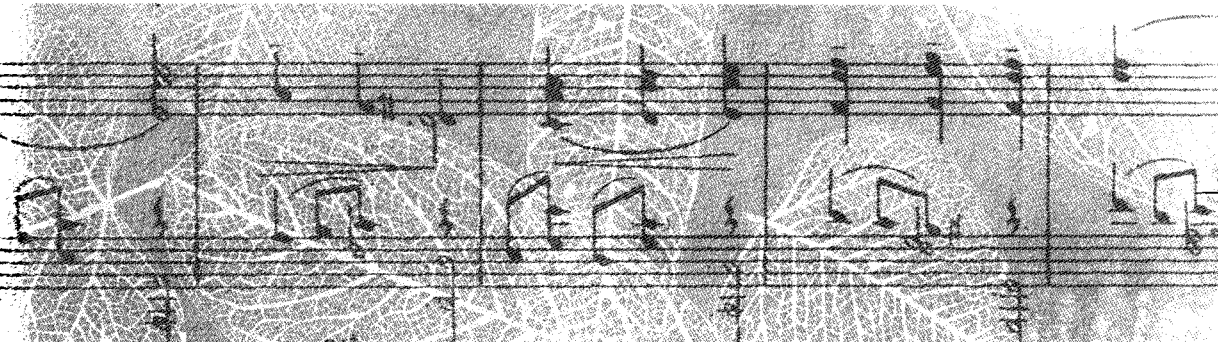
Яскравий зразок вимогливості компози-

тується в наших серцях:

*«І хоча на Україні є тепер багато люду,
Що цураються і мови, і звичаїв, і родини,
Але й в них є частка Божа.
І вона колись проснеться,
Заголосить, зариде...
Дай же Боже, щоб всі люде
За себе й за край стояли
Як за славу нашу віру...»*

Цих небагатьох прикладів достатньо, аби переконати вас у правомірності незвичного поки що визначення: «Микола Лисенко – **літератор і композитор**». Один із титанів української культури, Лисенко обрав собі шлях Музики, можливо, саме через те, що літературна українська нива була вже зорана й засіяна добрим зерном. А на музичних теренах треба було впрягатися і тягти плуга по неораній цілині й молити Бога, щоб «у миру та згоді орати – засівати свій переліг – ниву»... І Микола Лисенко йшов тим шляхом до останньої межі, щедро наділяючи сучасників і нащадків відблесками ще й інших своїх обдаровань.

Може, саме з причин такої багатогранності

тора до співзвучності літературного і музичного тексту твору – рукописне лібрето «Тараса Бульби», подане до Петербурзького департаменту драматичної цензури 12 березня 1904 р. Лібрето написано одним чорнилом, одним пером і однією рукою: рукою Миколи Лисенка, хоч автором його, зрозуміло, зазначено Михайла Старицького. Спочатку рукопис підкреслено каліграфічний, далі поверх тексту з'являються вставки та правки Лисенковим дрібненьким скорописом. Від аріозо Насті в другій дії каліграфія поступається місцем звичайному почерку Миколи Віталійовича. І, нарешті, у п'ятій дії вже написаний текст арії Тараса перекреслено й поверх рядків скорописом, із кількома правками по ходу, вписано новий текст – той самий знаменитий: «Що на світі є святіше понад наше побратимство». Причому закінчується арія строфою, включеною в авторське видання клавіру 1912 р. і зниклою з подальших редактованих видань. Наведемо її, бо й досі той Лисенків біль від-

зумів він стати Батьком не лише української музики, а й усього національного культурного процесу протягом майже піввіку. Великою мірою саме участь Миколи Віталійовича Лисенка сприяла злиттю окремих літературних потоків Західної та Східної України в русло єдиної української літератури. Величезне листування його з провідними тогочасними письменниками – Коцюбинським, Франком, Кулішем, Нечуєм-Левицьким, Глібовим, Грінченком, Любов'ю Яновською, Ганною Барвінок та іншими зв'язувало окремі ниточки творчого процесу, плело яскравий суцільний вінок. Найвидатніші письменники наші прислухалися до Лисенкових думок, порад, підкорялися його настійним вимогам пристати до спільної праці, як, скажімо, у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському».

Але хоч би чим займався Микола Лисенко, весь він – і літератор, і композитор – зріс із народної української пісні. І на крилах цієї пісні піднісся до світових мистецьких вершин. ~